

Στάσεις και Εμπειρίες Φοιτητών Νοσηλευτικής κατά τη Φροντίδα Ασθενών που Πεθαίνουν

Δήμητρα Σφυρή,¹ Γεωργία Γιάλλουρου,¹
Μαργαρίτα Γιαννακοπούλου²

Attitudes and Experiences of Nursing Students Towards Care of Dying Patient

Abstract at the end of the article

¹ Προπτυχιακή Φοιτήτρια,
Τμήμα Νοσηλευτικής ΕΚΠΑ,
² Καθηγήτρια Βασικής Νοσηλευτικής,
Τμήμα Νοσηλευτικής, ΕΚΠΑ,
Διευθύντρια Εργ. Κλινικονοσηλευτικών
Εφαρμογών, ΓΟΝΚ «Οι Άγιοι Ανάργυροι»

Υποβλήθηκε: 8/01/2021
Επανυποβλήθηκε: 01/05/2021
Εγκρίθηκε: 10/09/2021

Υπεύθυνοι αλληλογραφίας:
Σφυρή Δήμητρα, Γεωργία Γιάλλουρου,
Παπαδιαμαντοπούλου 123, 115 27 Αθήνα
Τηλ: (+30) 6945 763 957
e-mail: dimitra.sfyri98@gmail.com
georgia.giallourou@gmail.com

Εισαγωγή: Συχνά οι φοιτητές Νοσηλευτικής κατά την κλινική τους άσκηση εμπλέκονται στη φροντίδα ασθενών τελικού σταδίου που καταλήγουν. Ωστόσο, οι στάσεις και οι εμπειρίες τους, καθώς και οι επιπτώσεις του βιώματος της απώλειας του ασθενούς στους ίδιους, δεν έχουν πλήρως αποσαφηνιστεί. **Σκοπός:** Η διερεύνηση των στάσεων και εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής κατά την παροχή φροντίδας στον ασθενή που πεθαίνει, στα πλαίσια της κλινικής τους άσκησης και οι επιπτώσεις της σε αυτούς. **Υλικό και Μέθοδος:** Διενεργήθηκε βιβλιογραφική αναζήτηση (Δεκέμβριος 2019), χωρίς χρονικούς περιορισμούς, στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων PubMed και Scopus με τις ακόλουθες λέξεις κλειδιά: Nurse Student, attitudes, emotion, reaction, feeling, dying patient, end-life-patient. Κριτήριο αποκλεισμού άρθρων αποτέλεσε η γλώσσα (εκτός ελληνικής και αγγλικής). Η αρχική αναζήτηση κατέληξε σε 46 δημοσιεύσεις και μετά από τη διαδοχική ανάγνωση του τίτλου, της περίληψης και του κειμένου, στην ανασκόπηση συμπεριλήφθηκαν 9 άρθρα. **Αποτελέσματα:** Πλείστες έρευνες έδειξαν ότι οι περισσότεροι φοιτητές Νοσηλευτικής αν και αρχικά είχαν θετική στάση απέναντι στην παροχή ανακουφιστικής φροντίδας, στην πορεία διαπιστώθηκαν δυσκολίες και ήταν πιθανότερο να αποφεύγουν τη συναισθηματική δέσμευση με ασθενείς στο τέλος της ζωής τους. Πολλοί φοιτητές ανέφεραν ότι αισθάνονταν απροετοίμαστοι, με συναισθήματα όπως το άγχος και ο φόβος να είναι τα επικρατέστερα. Ωστόσο, φάνηκε ότι τέτοια συναισθήματα μειώνονται ή απουσιάζουν μετά από εκπαίδευσή τους στην ανακουφιστική φροντίδα. **Συμπεράσματα:** Οι προπτυχιακοί φοιτητές Νοσηλευτικής που παρέχουν φροντίδα σε ασθενείς με ανίατη νόσο βιώνουν ισχυρά συναισθήματα κατά την απώλεια του αρρώστου και χρίζουν ειδικής εκπαίδευσης. Η εκπαίδευση των φοιτητών στην ανακουφιστική φροντίδα σε προπτυχιακό επίπεδο αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο στην αντιμετώπιση των δυσκολιών αυτών.

Λέξεις-ευρητήριο: Φοιτητές νοσηλευτικής, στάσεις, συναισθήματα, αντιδράσεις, ασθενής που πεθαίνει, ασθενής τελικού σταδίου.

Εισαγωγή

Ο θάνατος και η γέννηση αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής του ανθρώπου. Οι δύο αυτές συνθήκες αποτελούν τον αέναο κύκλο της ζωής. Σε όλες τις φάσεις και εκφάνσεις αυτού του κύκλου ο νοσηλευτής συνοδεύει τον άνθρωπο ως αρωγός και συνοδοιπόρος του. Είναι αυτός που θα τραβήξει την οικογενειακή φωτογραφία στην αρχή της ζωής, και ο ίδιος που θα κρατήσει το χέρι εκείνου που βρίσκεται στο τέλος της.¹ Άλλωστε, το νοσηλευτικό επάγγελμα έχει ως στόχο την ικανοποίηση των αναγκών του αρρώστου σε σωματικό, συναισθηματικό και διανοητικό επίπεδο. Επομένως, πολλές φορές ο νοσηλευτής επωμίζεται και άλλους ρόλους εκτός από αυτόν του θεραπευτή. Στο πλαίσιο αυτό, καθοριστικός είναι ο ρόλος του τόσο στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των ασθενών όσο και στην παροχή της ανακουφιστικής φροντίδας.

Η φροντίδα του ασθενούς που πεθαίνει αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της νοσηλευτικής ευθύνης και προϋποθέτει εξειδικευμένες γνώσεις και δεξιότητες.² Ωστόσο, οι φοιτητές έχουν ελάχιστη έως ανύπαρκτη έκθεση και εκπαίδευση πάνω στη φροντίδα ασθενούς τελικού σταδίου.³

Στο σημερινό σύστημα υγείας το φαινόμενο του θανάτου θεωρείται φυσιολογικό κομμάτι στη φροντίδα των ασθενών. Έτσι, συχνά οι φοιτητές Νοσηλευτικής κατά την κλινική τους άσκηση εμπλέκονται στη φροντίδα ασθενών τελικού σταδίου που καταλήγουν.⁴ Όπως φαίνεται και από τη βιβλιογραφία, η φροντίδα του ασθενούς που πεθαίνει μπορεί να είναι μία δυσάρεστη και συναισθηματικά φορτισμένη εμπειρία για τους επαγγελματίες.⁵ Αρκετοί συγγραφείς επισημαίνουν ότι η κουλτούρα και τα πιστεύω διαμορφώνουν όχι μόνο τη στάση απέναντι στον θάνατο αλλά και στην παροχή ανακουφιστικής φροντίδας.⁶ Ωστόσο, οι στάσεις και οι εμπειρίες των φοιτητών Νοσηλευτικής σχετικά με τη φροντίδα ασθενών τελικού σταδίου, καθώς και οι επιπτώσεις του βιώματος της απώλειας του ασθενούς στους ίδιους, δεν έχουν πλήρως αποσαφηνιστεί.

Σκοπός

Σκοπός της παρούσας ανασκόπησης ήταν η διερεύνηση των στάσεων και εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής κατά την παροχή φροντίδας στον ασθενή που πεθαίνει, στα πλαίσια της κλινικής τους άσκησης και οι επιπτώσεις της σε αυτούς.

Υλικό και Μέθοδος

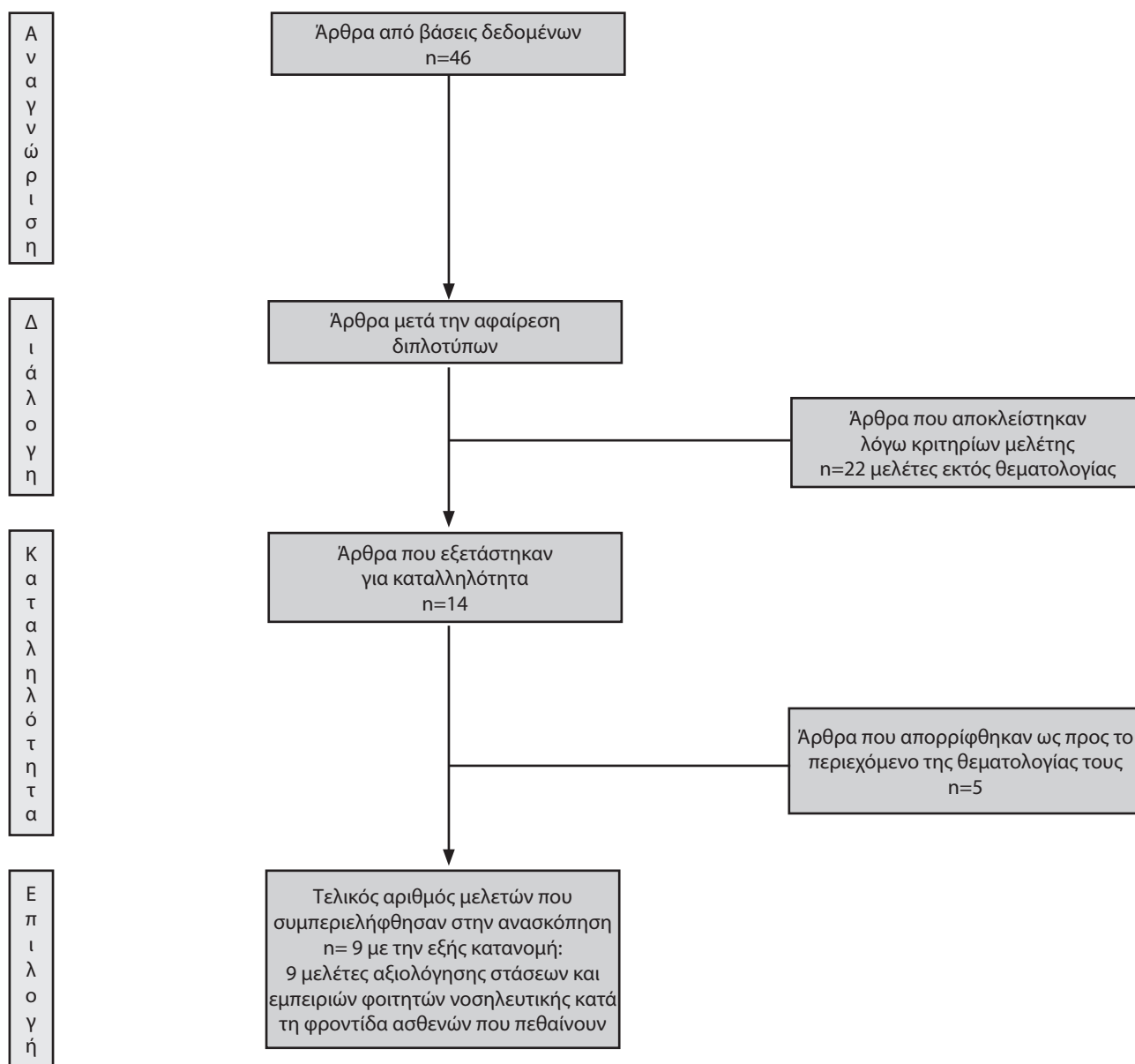
Διενεργήθηκε βιβλιογραφική αναζήτηση (Δεκέμβριος 2019), χωρίς χρονικούς περιορισμούς, στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων PubMed και Scopus με τις ακόλουθες λέξεις κλειδιά: Φοιτητής Νοσηλευτικής (Nurse Student), στάσεις (attitudes), συναίσθημα (emotion), αντίδραση (reaction), αισθήματα (feeling), ασθενής που πεθαίνει (dying patient), ασθενής τελικού σταδίου (end-life-patient). Κριτήριο αποκλεισμού άρθρων αποτέλεσε η γλώσσα συγγραφής των άρθρων (εκτός ελληνικής και αγγλικής).

Η αρχική αναζήτηση κατέληξε σε 46 δημοσιεύσεις και μετά από τη διαδοχική ανάγνωση του τίτλου, της περίληψης και του κειμένου, στην ανασκόπηση συμπεριλήφθηκαν 9 άρθρα. Τα άρθρα αυτά απαρτίζονταν από τυχαιοποιημένες πειραματικές μελέτες, μελέτες μικτού σχεδιασμού, περιγραφικές ποιοτικές μελέτες και μελέτες με τη μορφή ερωτηματολογίου. Η επιλογή των άρθρων πραγματοποιήθηκε από 2 ανεξάρτητους ερευνητές. Το διάγραμμα ροής επιλογής άρθρων της ανασκόπησης παρουσιάζεται στην εικόνα 1.

Αποτελέσματα

Μελέτες αξιολόγησης στάσεων και εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής κατά τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν

Είναι ευρέως διαδεδομένο πως οι φοιτητές Νοσηλευτικής έχουν ελάχιστη έως ανυπόστατη έκθεση και εκπαίδευση πάνω στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει. Στην μελέτη των Twing & Lynn⁷ γίνεται αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της προσομοίωσης ανακουφιστικής φροντίδας και προσπάθεια προσδιορισμού της συναισθηματικής ετοιμότητας των φοιτητών. Σε αυτή την πιλοτική μελέτη φαίνεται ότι οι άνδρες συμμετέχοντες είχαν χαμηλότερα σκορ στην κλίμακα CAD (Concerns About Dying) και επομένως χαμηλότερα επίπεδα στρες και άγχους αναφορικά με την παροχή ανακουφιστικής φροντίδας. Βέβαια, παρόλο που στην πλειοψηφία τους οι φοιτητές εξέφρασαν επιθυμία για ένταξη της προσομοίωσης στο πρόγραμμα σπουδών, εντούτοις, τα επίπεδα άγχους και στρες τους αυξήθηκαν μετά την παρακολούθησή της. Αυτό στηρίζεται στο γεγονός ότι οι τελειόφοιτοι συνειδητοποίησαν την ελλιπή εκπαίδευση και την περιορισμένη έκθεση που είχαν πάνω στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει. Κατέληξαν ότι η μέθοδος αυτή είναι η πιο αποτελεσματική για τη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ

Εικόνα 1. Διάγραμμα ροής άρθρων ανασκόπησης.

διδασκτικού και κλινικού περιβάλλοντος. Τέλος, όλοι οι φοιτητές ανέφεραν πώς μέσω αυτής της αποτελεσματικής εκπαιδευτικής τεχνικής συνειδητοποίησαν τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει το νοσηλευτικό επάγγελμα στην ανακουφιστική φροντίδα.

Από την άλλη, στη μελέτη των Jeffers et al,⁸ φάνηκε ότι οι φοιτητές έχουν βελτιωμένα επίπεδα άγχους και πιο θετική στάση απέναντι στον ασθενή που καταλήγει είτε έχουν παρακολουθήσει την προσομοίωση είτε είχαν συμμετάσχει στην κλινική άσκηση. Μάλιστα, και οι δύο ομάδες εξέφρασαν παρόμοιες ανησυχίες και συναισθήματα.

Οι φοιτητές και των δύο ομάδων αποδέχτηκαν καλύτερα την ιδέα της ανακουφιστικής φροντίδας και ένιωθαν λιγότερο απειλητική και τρομακτική την ιδέα του θανάτου. Ωστόσο, στην ομάδα της προσομοίωσης η φοιτητές ένιωθαν λιγότερο άβολα καθώς ήξεραν ότι δεν πρόκειται για αληθινό περιστατικό. Τέλος, όλοι οι φοιτητές παρουσίασαν βελτίωση δεξιοτήτων επικοινωνίας και ήταν σε θέση να παρέχουν καλύτερη συναισθηματική υποστήριξη των ασθενών και της οικογένειας.

Σε ανάλογη μελέτη των Mutto et al,⁹ έγινε προσπάθεια διατύπωσης των βιωμένων εμπειριών των φοιτη-

τών Νοσηλευτικής στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει καθώς και των απόψεών τους στην ποσότητα και το περιεχόμενο της εκπαίδευσής τους πάνω στο θέμα. Όπως καταγράφηκε στα αποτελέσματα, πάνω από το 90% των φοιτητών απέφευγαν τη συναισθηματική ανάμειξη με ασθενείς τελικού σταδίου με τους φοιτητές μεγαλύτερων ετών να χαρακτηρίζουν λιγότερο ευχάριστη τη σχέση με τους ασθενείς. Μόλις το 45% των πρωτοετών φοιτητών και το 30% των φοιτητών 5ου έτους θεωρούσαν ότι είχαν επαρκή εκπαίδευση πάνω στην ανακουφιστική φροντίδα ενώ, μόνο το 3% των φοιτητών ανέφερε ότι είχε παρακολουθήσει σεμινάρια πάνω στο θέμα.

Οι Huang et al,¹⁰ στη μελέτη τους κατέγραψαν τις εμπειρίες των φοιτητών μετά την πρώτη επαφή τους με ασθενή που πεθαίνει κατά την κλινική τους άσκηση. Τα στοιχεία έδειξαν ότι οι φοιτητές είχαν δυσκολία στη διαχείριση των συναισθημάτων στην όψη του ασθενούς που πεθαίνει. Ένιωθαν άβολα και κυριαρχούσαν αισθήματα όπως ο φόβος, ο τρόμος και η αγωνία στο βίωμα της εμπειρίας του θανάτου του ασθενούς. Ωστόσο, οι φοιτητές εξέφραζαν έντονα την επιθυμία να γνωρίζουν την πορεία της κατάστασης του ασθενούς ακόμα και τις μέρες που δεν πήγαιναν για άσκηση καταδεικνύοντας το συναισθηματικό δέσιμο μαζί τους.

Σε μία πιο πρόσφατη μελέτη οι Gurdogan et al,¹¹ εκτιμήθηκε και καθορίστηκε η σχέση μεταξύ του φόβου του θανάτου (death anxiety) και της στάσης των φοιτητών απέναντι στην ανακουφιστική φροντίδα. Φάνηκε ότι οι γυναίκες του δείγματος είχαν υψηλότερα επίπεδα φόβου του θανάτου (death anxiety) σε σύγκριση με τους άνδρες. Επίσης, σε δεύτερη ανάλυση κατέστη σαφές πως οι φοιτητές του 3ου έτους είχαν τα υψηλότερα επίπεδα στρες και φόβου θανάτου (death anxiety) σε σχέση με φοιτητές 1ου και 4ου έτους.

Οι Dobrowski et al,¹² στη μελέτη τους χρησιμοποίησαν ερωτηματολόγια για να διερευνήσουν τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι φοιτητές Νοσηλευτικής κατά τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν και να ελέγξουν το ενδιαφέρον τους για ανάπτυξη δεξιοτήτων, αλλά και την επιθυμία τους να εργαστούν μετέπειτα σε τέτοιες δομές. Από τα αποτελέσματα φάνηκε πως οι φοιτητές δυσκολεύονταν να διαχειριστούν τις αντιδράσεις των αγαπημένων προσώπων των ασθενών καθώς και να επικοινωνήσουν με την οικογένεια. Τέλος, μέρος των φοιτητών εξέφρασαν ενδοιασμούς αναφορικά με την παροχή ανακουφιστικής φροντίδας μετέπειτα λόγω της περιορισμένης γνώσης τους.

Σε μία σχετικά μικρή μελέτη οι Edo-Gual et al,¹³ αναφέρουν πως οι φοιτητές Νοσηλευτικής περιγράφουν της εμπειρία της φροντίδας ασθενούς που καταλήγει ως ένα συναισθηματικά φορτισμένο γεγονός αναφέροντας ότι είναι «κάτι που δεν θα ξεχάσουν ποτέ». Μάλιστα, φάνηκε ότι εκτός από το βίωμα του θανάτου σημασία είχαν και άλλοι παράγοντες. Για παράδειγμα, όσο μικρότερη ήταν η ηλικία του ασθενούς τόσο μεγαλύτερη ήταν η επίπτωση στη συναισθηματική φόρτιση των φοιτητών. Τέλος, όπως φάνηκε και από τις προηγούμενες μελέτες οι φοιτητές είχαν μεγάλη δυσκολία στη διαχείριση των συναισθηματικών αντιδράσεων τόσο των ασθενών όσο και των συγγενών τους.

Παρόμοια ευρήματα ανακοίνωσαν και οι Kwekkeboom et al¹⁴ στη μελέτη τους που έλεγξαν την επίπτωση του προγράμματος ανακουφιστικής φροντίδας στις στάσεις και στις εμπειρίες των φοιτητών Νοσηλευτικής καθώς και των δυσκολιών τους κατά την παροχή φροντίδας. Φάνηκε ότι παρά τις δυσκολίες και τη συναισθηματική φόρτιση, οι φοιτητές επεδίωκαν να συμμετέχουν ενεργά στη φροντίδα του ασθενούς που καταλήγει (διαχείριση πόνου, χορήγηση φαρμάκων, αξιολόγηση πορείας ασθενούς, ψυχολογική υποστήριξη του ασθενούς και της οικογένειας). Παράλληλα με την παρακολούθηση του συγκεκριμένου προγράμματος οι πλειοψηφία των φοιτητών επεδίωκε περαιτέρω εκπαίδευση μέσω της παρακολούθησης βίντεο και διαλέξεων στην ανακουφιστική φροντίδα.

Τέλος, στη μελέτη τους οι Parry et al,¹⁵ αναφέρουν ότι οι φοιτητές Νοσηλευτικής περιγράφουν το βίωμα του θανάτου των ασθενών ως μία έντονα συναισθηματικά φορτισμένη κατάσταση. Οι συμμετέχοντες ανέφεραν την έντονη ανάγκη έκφρασης των συναισθημάτων τους είτε μέσω της ομαδικής συζήτησης είτε ακόμα και με το κλάμα. Πολύ συχνά, μάλιστα, αναζητούσαν υποστήριξη από τον μέντορα και εκπαιδευτή τους. Παράλληλα, όλοι οι φοιτητές συνειδητοποίησαν την ανάγκη των ασθενών για αξιοπρέπεια στον θάνατο και επεδίωκαν να ικανοποιήσουν αυτήν την επιθυμία. Στον πίνακα 1 παρουσιάζονται συνοπτικά όλες οι προαναφερθείσες μελέτες που αφορούν στην αξιολόγηση των στάσεων και των εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής κατά τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν.

Συζήτηση

Από τα αποτελέσματα της παρούσας ανασκόπησης κατέστη εμφανές πως η φροντίδα ασθενών τελικού σταδίου και των συγγενών τους επηρεάζει την ψυχο-

Πίνακας 1. Μελέτες αξιολόγησης στάσεων και εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής κατά τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν.

Μελέτες	Σκοπός	Δείγμα	Μέθοδος/ Ερευνητικό Εργαλείο	Αποτελέσματα
Twing & Lynn ⁷ (Βαλτιμόρη, 2012)	Αξιολόγηση της αποτελεσματικότητας της προσομοίωσης στην κλινική γνώση και τη συναισθηματική ετοιμότητα των φοιτητών στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει	n=16	Πιλοτική ποιοτική μελέτη	<ul style="list-style-type: none"> - Χαμηλότερα επίπεδα στρες και άγχους οι άνδρες σε σχέση με τις γυναίκες κατά την παροχή φροντίδας σε ασθενή που πεθαίνει. - Αύξηση επιπέδων στρες και άγχους των τελειόφοιτων μετά την προσομοίωση - Συνειδητοποίηση του σημαντικού ρόλου του νοσηλευτή στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει - Έκφραση επιθυμίας να ενταχθεί στο πρόγραμμα σπουδών η προσομοίωση φροντίδας ασθενών που πεθαίνουν για γεφύρωση του χάσματος μεταξύ διδακτικού και κλινικού περιβάλλοντος
Jeffers et al ⁸ (Πενσυλβανία, 2018)	<p>A. Σύγκριση στρατηγικών διδασκαλίας (προσομοίωση- κλινική άσκηση)</p> <p>B. Ενίσχυση κατανόησης των στάσεων και των αντιλήψεων φοιτητών Νοσηλευτικής απέναντι στη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν και των μελών της οικογένειας αυτών</p>	n=134	Μελέτη μικτού σχεδιασμού	<ul style="list-style-type: none"> - Πιο θετική στάση των φοιτητών απέναντι στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει - Βελτιωμένη στάση και μείωση άγχους και στρες - Έκφραση παρόμοιων ανησυχιών και συναισθημάτων και από τις δύο ομάδες - Στην προσομοίωση οι φοιτητές ένιωθαν λιγότερο άβολα καθώς γνώριζαν ότι δεν πρόκειται για πραγματικό περιστατικό - Βελτίωση δεξιοτήτων επικοινωνίας των φοιτητών και καλύτερη συναισθηματική υποστήριξη των ασθενών και της οικογένειας
Mutto et al ⁹ (Αργεντινή, 2010)	<p>Η καταγραφή (α) των εμπειριών και της στάσης των φοιτητών Νοσηλευτικής και τα προβλήματα στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει (β) της άποψης των φοιτητών για την ποσότητα και το περιεχόμενο της ανακουφιστικής φροντίδας στο πρόγραμμα σπουδών τους</p>	n=680	Πολυκεντρική έρευνα με εφαρμογή ερωτηματολογίου	<ul style="list-style-type: none"> - Λιγότερο ευχάριστη η σχέση με ασθενείς που πεθαίνουν για τους 5ετείς φοιτητές σε σχέση με τους 1ετείς - Αποφυγή συναισθηματικής ανάμειξης με ασθενείς τελικού σταδίου - 45% των 1ετών και 30% των 5ετών είναι ικανοποιημένοι από την εκπαίδευσή τους στην ανακουφιστική φροντίδα
Huang et al ¹⁰ (Κίνα, 2010)	Η καταγραφή των εμπειριών των φοιτητών μετά την πρώτη επαφή τους με ασθενή που πεθαίνει κατά την κλινική τους άσκηση	n=12	Ποιοτική μελέτη (ημιδομημένη συνέντευξη)	<ul style="list-style-type: none"> - Δυσκολία των φοιτητών να διαχειριστούν τα συναισθήματά τους βλέποντας τον ασθενή που πεθαίνει - Ένωσαν άβολα, φόβο και τρόμο στην όψη των ασθενών που πεθαίνουν - Επιθυμία να γνωρίζουν την πορεία της κατάσταση των ασθενών ακόμα και τις μέρες που δεν πήγαιναν για άσκηση

Συνεχίζεται

Πίνακας 1. Μελέτες αξιολόγησης στάσεων και εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής κατά τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν.

Μελέτες	Σκοπός	Δείγμα	Μέθοδος/ Ερευνητικό Εργαλείο	Αποτελέσματα
Gurdogan et al ¹¹ (Τουρκία, 2019)	Καθορισμός της σχέσης μεταξύ του φόβου του θανάτου (death anxiety) και της στάσης των φοιτητών απέναντι στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει	n=376	Περιγραφική ποσοτική μελέτη	<ul style="list-style-type: none"> Υψηλότερα επίπεδα φόβου θανάτου (death anxiety) στις γυναίκες σε σχέση με τους άνδρες Υψηλότερα επίπεδα φόβου θανάτου (death anxiety) στους 3ετείς φοιτητές σε σχέση με τους 1ετείς ή τους 4ετείς
Dobrowski et al ¹² (Πολωνία, 2019)	Η μελέτη (α) των αρχικών δυσκολιών των φοιτητών που φροντίζουν ασθενείς τελικού σταδίου (β) του ενδιαφέροντος για ανάπτυξη κατάλληλων δεξιοτήτων για τη φροντίδα αυτών των ασθενών (γ) του ενδιαφέροντος των φοιτητών να εργαστούν σε τέτοιες δομές	n=112 (φοιτητές Νοσηλευτικής) n=101 (φοιτητές Ιατρικής)	Συγχρονική μελέτη με τη μορφή ερωτηματολογίου	<ul style="list-style-type: none"> Δυσκολία στη διαχείριση των αντιδράσεων των αγαπημένων προσώπων του ασθενούς Δυσκολία στην επικοινωνία με την οικογένεια του ασθενούς Αναφορά ενδοιασμών να παρέχουν ανακουφιστική φροντίδα από ένα μέρος των φοιτητών
Edo-Gual et al ¹³ (Ισπανία, 2014)	Η διερεύνηση των εμπειριών φοιτητών Νοσηλευτικής μετά από φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει	n=12	Ποιοτική μελέτη (μέσω συνεντεύξεων)	<ul style="list-style-type: none"> Περιγραφή της εμπειρίας ως «κάτι που δεν θα ξεχάσουν ποτέ» Όσο μικρότερος ο ασθενής τόσο μεγαλύτερη η επίπτωση στην συναισθηματική φόρτιση των φοιτητών Δυσκολία στη διαχείριση των συναισθηματικών αντιδράσεων των ασθενών και της οικογένειας
Kwekkeboom et al ¹⁴ (Αιόβα , 2006)	Έλεγχος της επίπτωσης του προγράμματος ανακουφιστικής φροντίδας στις στάσεις και τις εμπειρίες των φοιτητών Νοσηλευτικής και των δυσκολιών τους κατά την παροχή φροντίδας σε ασθενή που πεθαίνει	n=56	Πειραματική μελέτη	<ul style="list-style-type: none"> Ενεργός συμμετοχή των φοιτητών στη φροντίδα των ασθενών που πεθαίνουν και στήριξης της οικογένειας μετά την απώλεια Παρακολούθηση εκπαιδευτικών βίντεο και διαλέξεων
Parry et al ¹⁵ (Ουαλλία, 2011)	(α) Διερεύνηση των βιωμένων εμπειριών των φοιτητών Νοσηλευτικής σε σχέση με τη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει (β) Η διαπίστωση της αποδοτικότητας της περιορισμένης εκπαίδευσης που είχαν λάβει οι φοιτητές	n=151	Ποιοτική φαινομενολογική μελέτη	<ul style="list-style-type: none"> Επήρεια του θανάτου στη συναισθηματική κατάσταση των φοιτητών Ανάγκη έκφρασης συναισθημάτων (κλάμα) Ανάγκη υποστήριξης από τον εκπαιδευτή Ανάγκη εξασφάλισης της αξιοπρέπειας των ασθενών Ελλιπής εκπαίδευση και προετοιμασία πάνω στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει

λογία των φοιτητών Νοσηλευτικής. Πράγματι, πολύ συχνά το φαινόμενο του θανάτου γίνεται αντιληπτό ως εμπόδιο και σαν μια συνεχής αποτυχία που προκαλεί άγχος και τρόπο στους φοιτητές Νοσηλευτικής.¹⁶ Στην παρούσα ανασκόπηση έγινε προσπάθεια να διερευνηθούν οι στάσεις και εμπειρίες τους κατά την παροχή φροντίδας στον ασθενή που πεθαίνει, στα πλαίσια της κλινικής τους άσκησης και οι επιπτώσεις της σε αυτούς.

Για τη διερεύνηση των ερωτημάτων χρησιμοποιήθηκαν 9 μελέτες.

Οι μελέτες που είχαν αναφορά στις στάσεις και εμπειρίες των φοιτητών Νοσηλευτικής στα πλαίσια της κλινικής άσκησης, ήταν συγχρονικές, ερευνητικές, περιγραφικές ποιοτικές μελέτες, πιλοτικές, πολυκεντρικές έρευνες και μελέτες μικτού σχεδιασμού. Πραγματοποιήθηκαν μέσω ερωτηματολογίων και συνεντεύξεων. Τα δείγματά τους

αποτέλεσαν οι φοιτητές Νοσηλευτικής. Το πλείστον των μελετών παρουσίασαν ότι επικρατεί κυρίως το συναισθηματικό αντίκτυπο στους φοιτητές. Οι περισσότεροι φοιτητές ένιωθαν φόβο και τρόμο αντιμετώπι στην εμπειρία του θανάτου. Τα οποία ποικίλουν σε βαθμό ανάλογα με τις αξίες, τη θρησκεία, τις εμπειρίες ζωής, τα προσωπικά χαρακτηριστικά και την ψυχολογική κατάσταση και το φύλο του κάθε φοιτητή. Οι γυναίκες φάνηκε ότι βίωναν πιο έντονα το άγχος που σχετίζεται με τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν. Αντίστοιχα αποτελέσματα έχουν καταδειχθεί και σε μελέτες που έχουν γίνει σε φοιτητές Ιατρικής.¹⁷

Η ένταξη της ανακουφιστικής φροντίδας στο πρόγραμμα σπουδών συμβάλλει χωρίς αμφιβολία στην βέλτιστη παροχή φροντίδας σε ασθενείς τελικού σταδίου. Είναι επομένως, σημαντικό οι φοιτητές πριν αποφοιτήσουν, να έχουν τις κατάλληλες γνώσεις και δεξιότητες επικοινωνίας για να ανταπεξέλθουν στις δυσκολίες της ανακουφιστικής φροντίδας. Αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο στην εκπαίδευσή τους να είναι σε θέση να διαχειρίζονται τα συναισθήματά τους και να επικοινωνούν με τον ασθενή χωρίς δισταγμό και φόβο. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της κλινικής προσομοίωσης.¹⁸

Η αξία της προσομοίωσης της φροντίδας ασθενούς που πεθαίνει έγκειται στο γεγονός ότι οι εκπαιδευόμενοι αποκτούν νέα και έγκυρη γνώση και μέσω της συμμετοχής τους οι φοιτητές αποκτούν υψηλό επίπεδο εκπαιδευτικής εγκυρότητας και καλλιεργούν την ικανότητά τους να εφαρμόζουν τις νεοαποκτηθείσες γνώσεις και δεξιότητες στον πραγματικό κόσμο. Οι προσομοιώσεις δημιουργούν ευκαιρίες στους εκπαιδευτικούς να διαμορφώσουν πλήρως επαναλαμβανόμενες πρακτικές και υιοθετώντας διαφορετικές στρατηγικές μάθησης σύμφωνα με τις ανάγκες και τις γνώσεις των φοιτητών.¹⁷ Παράλληλα, η προσομοίωση γίνεται σε ένα ασφαλές εκπαιδευτικό περιβάλλον και οι φοιτητές νιώθουν άνετα να εκφράσουν τις απορίες και τις ανησυχίες τους χωρίς τον φόβο και το στρες που θα είχαν σε παρόμοιες συνθήκες στον χώρο του νοσοκομείου.

Η προσομοίωση επομένως αποτελεί μια μέθοδο διδασκαλίας επικεντρωμένη στον φοιτητή και τις ανάγκες του. Προσφέρει μάθηση μέσω διαφόρων τρόπων και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ποικίλα μέσα όπως η παρακολούθηση διαλέξεων, εκπαιδευτικών βίντεο, ταινιών και συζήτηση κλινικών περιστατικών.^{7,18} Με αυτόν τον τρόπο εξασφαλίζεται η καλύτερη κατανόηση των εννοιών από τους φοιτητές. Βέβαια, για την πλήρη κατάρτιση των φοιτητών είναι αναγκαία και η κλινική τους άσκηση σε δομές

που παρέχουν φροντίδα σε ασθενείς που πεθαίνουν. Έτσι, ο φοιτητής έχει την ευκαιρία να εφαρμόσει όσα έμαθε εμπράκτως σε πραγματικές συνθήκες καλλιεργώντας τις δεξιότητες επικοινωνίας του. Αποκτά, δηλαδή, μία ολοκληρωμένη άποψη σχετικά με την ανακουφιστική φροντίδα και κατανοεί τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει.

Από την άλλη, έχει αναδειχθεί ένα επεξηγηματικό μοντέλο βασισμένο στις τεράστιες επιπτώσεις που βιώνουν οι φοιτητές στην πρώτη τους επαφή με ασθενή τελικού σταδίου στα πλαίσια της κλινικής τους άσκησης.¹⁹ Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, είναι σημαντικό οι φοιτητές να αποκτήσουν τις κατάλληλες δεξιότητες επικοινωνίας και να χειρίζονται τα συναισθήματά τους για να θέσουν μια θεραπευτική σχέση με τον ασθενή. Επιπροσθέτως, σε αυτό το μοντέλο φάνηκε αποτελεσματική η εξοικείωση των φοιτητών στην ιδέα του θανάτου. Αυτό επιτεύχθηκε με τη δημιουργία ενός προγράμματος ανακουφιστικής φροντίδας που συμπεριλάμβανε την υποστήριξη των φοιτητών από επαγγελματίες νοσηλευτές και κλινικούς εκπαιδευτές με σκοπό τη μείωση του αισθήματος φόβου των φοιτητών. Ανάλογα ευρήματα είχαν και στη μελέτη τους οι Huang et al.²⁰ Επισημαίνεται μάλιστα, ότι μέσω αυτού του προγράμματος οι φοιτητές θα έχουν την κατάλληλη στήριξη και καθοδήγηση από έμπειρα άτομα που θα τους προετοιμάζουν για την παροχή ανακουφιστικής φροντίδας.

Περιορισμοί της ανασκόπησης

Η γλώσσα συγγραφής των άρθρων που επιλέχθηκαν ήταν ο κυριότερος περιορισμός της παρούσας ανασκόπησης (αγγλική και ελληνική). Επιπλέον σε 5 μελέτες δεν ήταν ελεύθερη η πρόσβασή τους στις ιστοσελίδες βιβλιογραφικής αναζήτησης με συνέπεια να μην μπορούν να συμπεριληφθούν στα αποτελέσματα.

Συμπεράσματα

Η νοσηλευτική φροντίδα αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο στην φροντίδα του ασθενούς που καταλήγει. Η ανακουφιστική φροντίδα προϋποθέτει γνώσεις και δεξιότητες οι οποίες πρέπει να καλύπτονται ήδη από το προπτυχιακό επίπεδο. Με τον τρόπο αυτόν θα αυξηθεί η συναισθηματική ετοιμότητα των φοιτητών που εμπλέκονται με ασθενείς που πεθαίνουν και επομένως και των μελλοντικών επαγγελματιών υγείας, βελτιώνοντας κατά συνέπεια και την ποιότητα της παρεχόμενης φροντίδας.

Από τα παραπάνω καταδεικνύεται η ανάγκη για αναπροσαρμογή του προγράμματος σπουδών των τμημάτων

νοσηλευτικής καθώς η ανακουφιστική φροντίδα ολοένα και κερδίζει έδαφος. Οι περισσότεροι φοιτητές, και μελλοντικοί επαγγελματίες υγείας, δηλώνουν απροετοίμαστοι να φροντίσουν ασθενείς που καταλήγουν καθώς δεν είναι πλήρως εξοικειωμένοι με την ιδέα του θανάτου. Αξίζει μάλιστα να επισημανθεί πως οι γυναίκες ήταν περισσότερο αγχωμένες και βίωσαν πιο έντονα το βάρος της φροντίδας ασθενούς που πεθαίνει. Ωστόσο, όπως επισημάνθηκε στις περισσότερες από τις μελέτες της παρούσας ανασκόπησης, η θεωρητική κατάρτιση των φοιτητών δεν επαρκεί. Απαιτείται ένας συνδυασμός θεωρητικής και πρακτικής κατάρτισης των φοιτητών τόσο μέσω προσομοιώσεων όσο και της κλινικής τους άσκησης σε δομές ανακουφιστικής φροντίδας. Ο συνδυασμός αυτός των εκπαιδευτικών μεθόδων θα γεφυρώσει το τεράστιο χάσμα μεταξύ του διδακτικού και κλινικού περιβάλλοντος.

Κατευθύνσεις για την πρακτική

Αυτό που απαιτείται είναι ανταπόκριση των νοσηλευτικών προγραμμάτων σπουδών στις ανάγκες των φοιτητών. Απαιτείται η υιοθέτηση ενός συνδυασμού εκπαιδευτικών μεθόδων τόσο για τη θεωρητική κατάρτιση των φοιτητών Νοσηλευτικής και κατά συνέπεια των μελλοντικών επαγγελματιών υγείας. Αρχικά, είναι απαραίτητη η ενίσχυση των φοιτητών σε επίπεδο γνώσεων και στη συνέχεια εφαρμογή της αρχικά σε προσομοίωση και στη συνέχεια

στην κλινική πραγματικότητα. Η συμμετοχή των φοιτητών Νοσηλευτικής σε ασκήσεις προσομοίωσης είναι μία παράμετρος βαρύνουσας σημασίας δεδομένου ότι δημιουργούνται ευκαιρίες επαναλαμβανόμενων πρακτικών σε ασφαλές, εκπαιδευτικό περιβάλλον. Ωστόσο, για να ολοκληρωθεί η εκπαίδευση των φοιτητών στη φροντίδα ασθενών που καταλήγουν είναι αναγκαία και η εξάσκησή τους σε πραγματικές συνθήκες.

Ερευνητικές κατευθύνσεις

Επιβεβλημένος θεωρείται και ο προσανατολισμός της νοσηλευτικής κοινότητας σε ευρεία ερευνητικά μονοπάτια με σκοπό την καταγραφή όλων των κενών στη βιβλιογραφία, σχετικά με τις στάσεις και τις εμπειρίες των φοιτητών Νοσηλευτικής κατά τη φροντίδα ασθενών που πεθαίνουν. Έτσι θα καταδειχθούν οι ανάγκες των φοιτητών και οι ελλείψεις που υπάρχουν στο πρόγραμμα σπουδών τους σχετικά με την ανακουφιστική φροντίδα. Επιπλέον, θα γίνει αξιολόγηση των εκπαιδευτικών τεχνικών ως προς την αποτελεσματικότητα και την αποδοτικότητα στη συναισθηματική και γνωστική ετοιμότητα των φοιτητών στη φροντίδα ασθενούς που πεθαίνει. Με τον τρόπο αυτόν το πρόγραμμα σπουδών θα ανταποκρίνεται και θα διαμορφώνεται σύμφωνα με τις ανάγκες των φοιτητών συμβάλλοντας σταδιακά στη μείωση του χάσματος μεταξύ της γνώσης και της κλινικής εμπειρίας.

ABSTRACT

Attitudes and Experiences of Nursing Students Towards Care of Dying Patient

Dimitra Sfyri,¹ Georgia Giallourou,¹ Margarita Giannakopoulou²

¹Undergraduate student, Department of Nursing, National and Kapodistrian University of Athens, Athens.

²Professor of Fundamentals of Nursing, Department of Nursing, National and Kapodistrian University of Athens, Director of the Clinical Nursing Applications Laboratory, General Oncology Hospital of Kifissia "Agioli Anargyroi", Greece

Introduction: Nursing Students are frequently involved in end-of-life-care of dying patients. However, their attitudes and experiences as well as the impact of this lived experience on themselves, are not fully elucidated. **Purpose:** This study aimed to review the attitudes and experiences of nursing students towards end-of-life care in the context of their clinical practice and to elucidate the consequences of these experiences on themselves. **Material and Method:** A literature search was performed in PubMed and Scopus databases (December 2019) without any time limits, using the following key words: Nurse Student, attitudes, emotion, reaction, feeling, dying patient, end-of-life-patient. Inclusion criteria were the articles' written language in Greek and English. Forty six studies were found through the aforementioned search, of which 9 met the inclusion criteria and were included in this systematic review. **Results:** In the majority of studies it was shown that nursing students avoided emotional engagement with patients at the end of their lives even if they had had a positive attitude toward palliative care. In fact, many students reported feeling unprepared, with predominant emotions such as anxiety and fear. However, it seems that such feelings were

reduced or eliminated after their training in palliative care. **Conclusions:** Undergraduate Nursing students who provide care to patients with incurable diseases, experience intense emotions at the loss of the patient and need to be provided with special training during their studies. Educating students in end-of-life care at the undergraduate level is necessary in order to be prepared to handle these difficulties.

Key-words: *Student, attitudes, emotion, reaction, feeling, dying patient, end-life-patient.*

✉ **Corresponding Author:** Dimitra Sfyri, Georgia Giallourou, 123 Papadiamantopoulou street, GR-115 27 Athens, Greece, Tel: (+30) 6945 763 957, e-mail: giallourou.georgia@gmail.com, dimitrasfyri98@gmail.com

Βιβλιογραφία

1. Worldcat.org. *Peaceful death: recommended competencies and curricular guidelines for end-of-life nursing care* (eBook, 1998), <https://www.worldcat.org/title/peaceful-death-recommended-competencies-and-curricular-guidelines-for-end-of-life-nursing-care/oclc/763180748>, (assessed 25 March 2020)
2. MacLeod R, Parkin C, Pullon S, Robertson G: Early clinical exposure to people who are dying: Learning to care at the end of life. *Med Educ* 2003, 37:51–58
3. White K, Coyne P, Patel U. Are Nurses Adequately Prepared for End-of-Life Care? *Journal of Nursing Scholarship* 2001, 33:147–151
4. Liu Y, Su P, Chen C, Chiang H, Wang K, Tzeng W. Facing death, facing self: nursing students' emotional reactions during an experiential workshop on life-and-death issues. *Journal of Clinical Nursing* 2011, 20:856–863
5. Hurtig W, Stewin L. The effect of death education and experience on nursing students' attitude towards death. *Journal of Advanced Nursing* 1990, 15:29–34
6. Dunn K, Otten C, Stephens E. Nursing Experience and the Care of Dying Patients. *Oncology Nursing Forum* 2005, 32:97–104
7. Twigg R, Lynn M. Teaching End-of-Life Care Via a Hybrid Simulation Approach. *Journal of Hospice & Palliative Nursing* 2012, 14:374–379
8. Jeffers S. Integration of a Hospice Clinical Experience. *Journal of Hospice & Palliative Nursing* 2018, 20:266–271
9. Mutto E, Errázquin A, Rabhansl M, Villar M. Nursing Education: The Experience, Attitudes, and Impact of Caring for Dying Patients by Undergraduate Argentinian Nursing Students. *Journal of Palliative Medicine* 2010, 13:1445–1450
10. Huang X, Chang J, Sun F, Ma W. Nursing students' experiences of their first encounter with death during clinical practice in Taiwan. *Journal of Clinical Nursing* 2010, 19:2280–2290
11. Gurdogan E, Kınıcı E, Aksoy B. The relationship between death anxiety and attitudes toward the care of dying patient in nursing students. *Psychology, Health & Medicine* 2019, 24:843–852
12. Dobrowolska B, Mazur E, Pilewska-Kozak A, Dońska K, Kosicka B, Palese A. Predicted difficulties, educational needs, and interest in working in end of life care among nursing and medical students. *Nurse Education Today* 2019, 83:104194
13. Edo-Gual M, Tomás-Sábado J, Bardallo-Porras D, Monforte-Royo C. The impact of death and dying on nursing students: an explanatory model. *Journal of Clinical Nursing* 2014, 23:3501–3512
14. Kwekkeboom K, Vahl C, Eland J. Impact of a Volunteer Companion Program on Nursing Students' Knowledge and Concerns Related to Palliative Care. *Journal of Palliative Medicine* 2006, 9:90–99
15. Parry M. Student nurses' Experience of their first Death in Clinical Practice. *International Journal of Palliative Nursing* 2011, 17:448–453
16. Mallory J. The impact of a palliative care educational component on attitudes toward care of the dying in undergraduate nursing students. *Journal of Professional Nursing* 2003, 19:305–312
17. Lloyd-Williams M, Dogra N. Caring for dying patients? what are the attitudes of medical students? *Supportive Care in Cancer* 2003, 11:696–699
18. M S. Using high-fidelity simulation to educate nursing students about end-of-life care. - PubMed – NCBI, Ncbi.nlm.nih.gov. 2020 Available from: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/19476077> (assessed 25 March 2020)
19. Nassehi A, Soleimani F, Arab M, Noormohammadi M, Jafari M, Rafiei H. Caring for dying patients: Attitude of nursing students and effects of education. *Indian Journal of Palliative Care* 2015, 21:192
20. Aradilla-Herrero A, Tomás-Sábado J, Gómez-Benito J. Death Attitudes and Emotional Intelligence in Nursing Students. *OMEGA - Journal of Death and Dying* 2013, 66:39–55